

УДК 159.937.5

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ

Тетяна Чаркіна

Харківська гімназія № 65
Харківської міської ради Харківської області
вул. Менделєєва, 22, 61064, м. Харків, Україна

Прикордоння важливо вивчати у просторовому та територіальному вимірі, в ментальних особливостях, у взаємних інтересах держав, культур, релігії. Воно є тим місцем, де зустрічаються Своє та Інше, сприяє розумінню Іншого і важливості збереження цілісності за умов роздільності. Прикордоння слід розуміти як екзистенційний феномен із специфікою культурних кордонів, які часто не збігаються ані з географічними, ані з етнічними, ані з політичними. Переосмислення та наукове осягнення поняття «прикордонні території», вивчення фрагментованості, глокальності, регіональності даного феномена сприяють розвитку історичного пізнання, його збагаченню.

Ключові слова: прикордонні території, історичне пізнання, глобалізація, фронтір, культурно-ментальні кордони, периферійність.

Постановка проблеми. Сучасний світ глобалізується. І проблемними питаннями людства залишаються боротьба за території, за збереження, переміщення ліній кордонів, які виливаються у збройні протистояння. Сьогодення нашої держави також досить складне. Вона стала центром геополітичної конфронтації, на території якої розвернувся збройний конфлікт під назвою Антитерористична операція. Під величезною загрозою знаходяться на окупованих територіях загальнолюдські цінності: життя, здоров'я, свобода й гідність; територіальна цілісність і демократичні основи співіснування, добросусідства.

У таких умовах проблема прикордоння як соціокультурного феномена набуває особливого статусу. Адже вивчення прикордонних територій дозволить визначити проблеми, які створюють перешкоди на шляху до національної єдності, євроінтеграції України; визначити причини маргіналізації, відсталості і периферійності прикордонних регіонів, зниження їх економічного розвитку; може позитивно вплинути на формування добросусідських відносин, сприятиме підвищенню рівня життя населення, стимулюватиме до підтримки відносин і зв'язків у гуманітарній, культурній, інформаційній, соціальній сферах.

Аналіз актуальних досліджень. Погляд на «внутрішню людину», яка породжує із себе та визначає психічні особливості свого існування, своє соціальне й природне буття як «зовнішньої людини» давно цікавили науковців. Так, український філософ Г. Сковорода вбачав сенс життя у феномені «сродності». Західноєвропейський філософ М. Хайдеггер говорив про «укоріненість буття» стосовно території існування людини.

Учені багатьох країн вивчали прикордонні цілісності як феномен та продукт взаємодії різних культур у просторовому і часовому вимірах. А. Геттнер запропонував ученим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини [1]. Його послідовником став Р. Хартшорн, який обґрунтував просторово-часову парадигму та сформулював «теорію районування». У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) він говорив про хронологічну концепцію в географії. Е. Дюркгейм розглядав простір, який продукує певна соціальна група, він заснований на

власному її досвіді. Для суспільної самоорганізації простір має бути поділений, диференційований, орієнтований і щоб ці поділи й організації були відомі всім» [2].

А. Лефевр у праці «Продуктування простору» (1974 р.) доводив існування кількох різнорівневих «полів дослідження простору» – фізичного, ментального та суспільного. На думку автора, ментальний простір породжений ідеологічною й політичною площиною. Простір – це і базис історії, і її «соціальний продукт», писав учений. Вивчаючи суспільство, Ж. Бодрійяр вважав, що просторові відносини сконцентровані не на виробництві, а довкола семіотичних кодів, серійних знаків. М. Фуко пов'язував тривоги людства з простором, називав «сьогоднішню епоху» – епохою простору [3, с. 191].

За Г. Пушкарьовою, осмислення простору зазнає суттєвих змін, простір перетворився на самодостатній чинник впливу на зміст подій та їх сприйняття. Це зумовлює дослідження пограниччя як самостійного об'єкта зі специфікою культурної комунікації [4].

У сучасній українській історичній науці питання фронтиру розробляється багатьма авторами. Дослідження фронтиру розвинули Я. Дашкевич, С. Леп'явко, В. Брехуненко, В. Кравченко, І. Чорновол. Ідеями теоретиків фронтиру оперують історики козацтва, зокрема, Д. Білий, В. Грибовський, В. Мільчев, В. Маслійчук, застосовуючи їх у локальній історії.

Українські науковці І Колеснік, Я. Верменич, Н. Гнасевиц, О. Гомотюк, І. Грабовська надають увагу вивченню ментальних особливостей прикордонних територій, процесу їх формування.

Мета статті полягає у визначенні проблемних питань дослідження прикордонних територій. **Завдання** – дати поняття прикордонних територій, дослідити історичні умови формування культурно-ментальних кордонів, розкрити проблеми дослідження фронтиру.

Виклад матеріалу. Вивчення прикордоння дає змогу пізнати складні процеси міжнаціонального співіснування і міжкультурної взаємодії, що відбуваються у глобальних масштабах. Діалог культур, під час якого кожен «співрозмовник» виявляє свою самобутність і пізнає інші культури, збагачуючись, розвиваючись, – нагальна потреба сучасного суспільства.

«Прикордонні території» – це простір існування різних культур, довготривалих добросусідських відносин, економічних зв'язків, соціально-культурних контактів. Формування «прикордонних територій» залежить від впливу політичних, історичних, природних і географічних чинників. Об'єднує такі території спільна історія, етнокультурні нашарування, соціальні і релігійні відносини в регіоні.

На розвиток «прикордонних територій» впливає політичний режим держави, адміністративна політика, соціально-економічний, демографічний потенціал регіону, етнокультурна єдність. Інтенсивність суспільно-політичних процесів у «контактних прикордонних територіях» залежить від геополітичного розвитку та стратегій прикордонного діалогу. В одному випадку формується «ізольоване прикордоння», в іншому – «інтегроване прикордоння» суміжних держав. Будь-яка прикордонна територія знаходиться на перетині двох або більше держав. Прикордонна область – це місце, де ці відмінності нівелюються, утворюючи зону зі специфічними властивостями.

Методологія дослідження прикордонних територій базується на теоретико-методологічних засадах вивчення процесу з урахуванням географічних, соціальних, економічних, демографічних, ментальних факторів розвитку цих територій. Їх існування і розвиток відбувається у просторі «перехресних», «пов'язаних» історій, погранич, цивілізаційних та інших культурних впливів, і це треба враховувати під час досліджень.

Вивчення прикордонних територій і взагалі поняття «прикордоння» було визначено вперше у 1893 році американським істориком Ф. Тернером у статті «Значення кордону в

американській історії». Автор запровадив концепцію фронтиру (американського прикордоння), який став мистецьким втіленням ідей свободи та індивідуалізму, протиставивши марнославній суті метрополії повсякденне життя мужніх піонерів. Згодом у культуральній антропології поняття фронтиру (прикордоння) почали трактувати метафорично – як зону взаємодії культур, а «фронтирстудії» було поширено й на інші історичні прикордоння.

У 20-х роках ХХ століття поняття фронтиру дослідники стали використовувати для інтерпретації інших історій, а в 50-х роках «фронтирний дискурс» став однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть та суспільств, які розташовані у їх зонах впливу.

У дослідженні фронтиру використовують визначення, яке у 1940 році дав американський учений О. Латимор. Він визначив його як зону інтенсивної взаємодії різних культур. Дефініцію фронтиру уточнила і американський історик літератури А. Холодна: «...обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» і сприймають, пристосовують або одомашнюють її» [2].

Вітчизняні дослідники С. Соловйов та В. Ключевський надавали фронтиру важливого значення під час написання історії Степу та впливу мусульманських сусідів. Але їхня концепція відрізнялася від концепції Ф. Тернера, бо вбачали вони його не прогресивним явищем, а негативним для долі українського світу.

Українські історики також вивчали межові території між Сходом і Заходом, апелюючи до мовно-культурної ідентичності українців. Зокрема, М. Грушевський застосовував їх у державницьких моделях. Історик вважав, що прикордоння має культурно-ментальний сенс. Він поділив українські території саме за культурно-ментальними ознаками: Слобожанщина, Лівобережна Україна (Лівобічна Україна), Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя), Південна Україна (Полуднева Україна), Волинь, Поділля, Наддніпрянина (Наддніпряньська Україна); західноукраїнські території ідентифікувались як Галичина, Буковина, Угорська Русь [5, с. 247].

Значний внесок у розроблення теорії кордону вніс В. Веб. На американському історичному досвіді він запропонував глобальний історичний наратив, заснований на ідеї Ф. Тернера. Американський фронтір розглядався як частина Великого фронтиру європейської цивілізації. Автор вважав, що фронтір є одним із основних чинників модернізації суспільства, запропонував термін «ера фронтиру» поряд із Ренесансом, Реформацією та Промисловою революцією.

Американську історію крізь призму теорії фронтиру вивчав Г. Болтон. Історію фронтиру він вивчав як складову історичного минулого того суспільства й держави, які потім поглинули його. Новітня концепція Д. Вебера вивчає фронтір як самодостатню структуру, вона є найсучаснішою.

Історики О. Шпенглер, А. Тойнбі розглядали теорію кордону в контексті цивілізаційного підходу. В. Макніл, виходячи з цивілізаційних позицій, розробив теорію компаративних фронтірів ХХ століття. У ХХІ ст. у цьому напрямі працюють вчені А. Каппелер та А. Рібер.

Український дослідник В. Брехуненко визначає фронтір (від англ. frontier – «кордон», «прикордонна смуга»; «великий кордон») як широку смугу незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із суспільств, розташованих по обидва її боки. Ознаки фронтиру: наявність вільних, слабо контрольованих будь-ким земель, не поглинутих жодним суспільним утворенням; можливість проникнення рухливого населення з обох боків; комплекс різносуб'єктних і різнохарактерних стосунків, зав'язаних на проблемі фронтиру. Структуру фронтиру формують зона фронтиру та при-

кордоння, які одним краєм прилягають до контрольованих тим чи іншим суб'єктом земель, а другим плавно переходять безпосередньо в зону фронтиру. Рухлива й цілком відносна межа між фронтиром та прикордонням дістала назву «лінії включення фронтиру» [6].

Автор відрізняє поняття державного кордону та рухливого кордону динамічних поселень. Ключова відмінність вбачається у тому, що фронтір має не тільки географічний вимір, а й символічний, позначаючи цивілізаційне перехрестя. Прикордоння – це проміжна зона, яка то розширюється за рахунок фронтиру, відсовуючи його далі, то звужується, якщо опонент із протилежного боку набуває переваги. Фронтір уявляється інтеграційним чинником для спільнот, які знаходяться по обидва його боки, а в ширшому значенні – для взаємопроникнення різних цивілізаційних версій. Але кордони розмежовують суспільства та перешкоджають їхній інтеграції.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. відбулося становлення ментальної географії як геополітичного дискурсу. Сформувалась ієрархія культурно-географічних матриць цивілізаційного, регіонального та локального рівнів: Європа («Східна», «Західна», «Центральна»), Україна («Україна Галицька», «велика Україна російська»), Галичина, Слобожанщина, Волинь, Південна (Степова) Україна тощо [7, с. 154].

Культурно-ментальні особливості українських територій вивчав географ С. Рудницький. Вчений вживав поняття, які мали геополітичні смисли, зокрема, «австрійська частина України», «Україна російська», провів розподіл території України, що збігається із кордонами культурно-ментальних зон [8, с. 375–380].

Норвезький політолог С. Роккан побудував теорію центр-периферійної полярності [9, с. 21–23]. Периферійність, за С. Рокканом, виявляється у трьох вимірах: політичному, економічному й культурному. Він говорив, що хід світової історії залежить від відносин між центрами і їхніми периферіями. У зв'язку з цим науковець уважно досліджував процес подолання кордонів і контрпрагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей, зумовлена воєнними завоюваннями, економічним домінуванням, культурним проникненням.

Звичайно, завжди існують проблеми взаємовідносин «центру» й «периферії», у яких криються питання національної і культурної ідентичності людської особистості, її існування у неоднорідному суспільстві. Так, існують проблеми культурної асиміляції. Культурне уподібнення особи чи етнічної групи до іншого етносу, засвоєння його мови і звичаїв у суспільстві може відбуватися як вимушено, так і добровільно. Проблема етноцентризму – погляд на світ крізь призму етнічної ідентифікації. Життєві та культурні процеси при цьому оцінюються через традиції етнічної самосвідомості, яка виступає як ідеальний зразок. Натомість, проблема ксеноцентризму – схильності сприймати цінності, норми, традиції, спосіб життя іншого народу як більш привабливі і достойні, ніж власні, полегшує спілкування з представниками інших світоглядів і культур, однак ускладнює проблему збереження культури для носія ксеноцентризму.

Таким чином, в умовах прикордоння є проблема збереження власної культури. Вписуватися у ландшафт місцевої культури, з нею гармоніювати, але зберігати свою самобутність і укорінювати традиції в таких обставинах та умовах досить складно.

Проблема розуміння і зіставлення глобального і локального стосується своєрідних за характером розвитку процесів у прикордонні.

М. Пістун пропонує вивчати питання прикордоння у системі, що передбачає такі етапи: з'ясування цілісності системи; структуризація; параметризація та формалізація; оптимізація системи. Головним етапом є інтегральна оцінка змісту процесів та рекомендації щодо подолання деструктивних тенденцій [10, с. 294].

Щоб об'єктивно вивчати прикордоння треба добре вивчити його історію, а саме обґрунтування витоків явищ, особливостей процесів розвитку, виявлення тенденцій та прогнозування вектора розвитку процесів [11, с. 295].

Проблемою досліджень прикордонних територій є простір і територіальність, адже в них співіснують культурні, етнічні, мовні, релігійні та інші ідентичності, створюючи гармонійну єдність багатоманітності.

Поняття «ментальна мапа» (“mental map”) уперше введене Е. Толменом у 1948 році. Про роль ментальної картографії як «абстрактного поняття, що охоплює ментальні й духовні здібності, які дають можливість збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», писали Р. Доунз та Д. Стеа. Ментальну мапу визначали як «створене людиною зображення частини навколишнього простору. Вона відображає світ таким, яким його уявляє людина, може бути неправдивою» [12].

Ф. Шенк визначав ментальні мапи як міждисциплінарне поняття, що функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології й соціології. Ментальні мапи – це не територія, а ментальні конвенції [13]. А вчений І. Колесник зазначив, що в наш час картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, символи [14]. Тому під час досліджень ментального простору історико треба добирати об'єктивну, правдиву інформацію.

Сучасні вчені В. Щукін, Д. Замятін вживають поняття «гуманітарної/культурної географії», які є ширшими за «ментальну географію». Але як і ментальна географія, так і гуманітарна/культурна потребують термінологічного підґрунтя, розвитку й узагальнення понять. Ментальна географія сприяє вивченню прикордонних територій на регіональному та локальному рівнях, у ментальних картах відображаються культурні, ментальні, мовні особливості певних ареалів.

Висновки та перспективи досліджень. Таким чином, проблеми прикордоння стали особливо актуальними у зв'язку зі світовими глобальними подіями і потребують теоретичної рефлексії в історичному пізнанні. Адже збройні конфлікти та протистояння вимагають вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Вивчення особливостей прикордоння – формування географії простору, історико-культурних особливостей – сприяють визначенню історичних фактів розвитку та формування території, вивченню в її межах певного типу культури, регіональної ідентичності. Вивчення демографічних, етнокультурних чинників сприяють дослідженню проблем розселення, розміщення, переміщення населення, вивченню їх міжкультурної взаємодії.

Прикордонні території – це простір систематичних і довготривалих контактів «на стику» різних культур, що створений на основі довготривалих добросусідських відносин, економічних зв'язків, соціальних контактів, формування якого залежить від впливу історичних, політичних, природних і географічних чинників, які об'єднує спільна історія, етнокультурні нашарування, соціальні і релігійні відносини.

Прикордоння важливо вивчати у просторовому та територіальному вимірах, у ментальних особливостях, у взаємних інтересах держав, культур, релігії. Воно є тим місцем, де зустрічаються Своє та Інше, сприяє розумінню Іншого і важливості збереження цілісності за умов роздільності. Прикордоння варто розуміти як екзистенційний феномен із специфікою культурних кордонів, які часто не збігаються ані з географічними, ані з етнічними, ані з політичними. Переосмислення та наукове осягнення поняття «прикордонні території», вивчення фрагментованості, глокальності, регіональності даного феномена сприяють розвитку історичного пізнання, його збагаченню.

Список використаної літератури

1. Гетнер А. География. Ее история, сущность и методы. Л.: Гос. изд-во, 1930. 416 с.
2. Kappeler A. Great Russians and Little Russians: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies. Seattle, 2003. № 39. P. 8.
3. Фуко М. Другие пространства. Интеллектуалы и власть. М.: ПРАКСИС, 2006. 416 с.
4. Пушкарева Г. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации. Полис. 2012. № 2. С. 166–176.
5. Грушевський М. Сіяння вітру. Твори: У 50-ти т. Т. 2. К., 1994. 345 с.
6. Брехуненко В.А. Фронтір України. Енциклопедія історії України. у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 337.
7. Замятин Д. Геоспациализм. Онтологическая динамика пространственных образов. Общественные науки и современность. 2011. № 6. С. 165–173.
8. Рудницкий С. Очерк географии Украины. Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2-х т. Петроград, 1914. Т.2. С.374–375.
9. Верменич Я. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. Український історичний журнал. 2015. №1. С. 108–134.
10. Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм. Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х томах. Т. 1. К.: Інститут історії НАН України, 2014. С. 16–54.
11. Субкультурна варіативність українського соціуму. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. 288 с.
12. Downs R. Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping / R. Downs, D. Stea. New York, 1977. 234 p.
13. Шенк Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе. Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. 2001. Вып. 4. С. 4–17.
14. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 135–155.
15. Колесник І. Ментальні мапи як інструмент історика. Ейдос. 2013. № 7. С. 159–168.
16. Гнасевиц Н. Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави / Н. Гнасевиц, І. Гнасевиц, В. Паучок. Психологія і суспільство. 2011. № 3. С. 14–21.
17. Гомотюк О. Ментальність українського народу: вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на процес її формування. Українознавство. 2011. № 4. С. 211–216.
18. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. Пам'ять століть. 2000. № 1/2. С. 3–13.
19. Ионов И. Идея цивилизации в Европе XIX века в контексте связанной и перекрестной историй. Диалог со временем. 2012. Вып. 40. С. 27–50.
20. Склярська О. Методологічні та методичні аспекти дослідження процесів у прикордонних районах. Вісник Львівського університету. Серія географія. 2009. Вип. 36. С. 292–300.
21. Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. Львів, 2013. С. 260–282.

**THE PROBLEMATIC ISSUES OF THE BORDER AREAS STUDY
IN HISTORICAL KNOWLEDGE****Tetiana Charkina***Kharkiv Gymnasium № 65**Kharkiv City Council of Kharkiv Region**Mendeleyeva str., 22, 61064, Kharkiv, Ukraine*

It is important to study the border area in the spatial and territorial dimension, in the mental characteristics, in the mutual interests of states, cultures, religions. It is the place where “My and Others” meet. It contributes to the understanding of the Others and the importance of preserving the integrity in the conditions of separation. The border areas should be understood as an existential phenomenon with the specifics of cultural boundaries, which often do not coincide neither with geographic, ethnic nor political ones. Reconsideration and scientific comprehension of the “border areas” term, the study of fragmentation, glocality, and regionality of this phenomenon contribute to the development of historical knowledge, its enrichment.

Key words: border territories, historical cognition, globalization, frontier, cultural and mental borders, peripherality.